

Иво Андрић Писмо из 1920.године

Март месец 1920. године. Железничка станица у Славонском Броду. Поноћ прошла. Са неодређене стране дува ветар, који овако неисправним и од путовања замореним људима изгледа хладнији и јачи него што је. У висини промичу звезде између узвитланих облака. У даљини, по невидљивим колосецима крећу се крећу се брже или спорије, жуте и црвене светлости заједно са продорним гласом кондуктерских пиштаљки или отегнутим звиждуком локомотива, у који ми путници уносимо меланхолију наше заморености и чамотињу дугог, зловолног чекања.

Пред станицом, поред првог колосека, седимо на коферима и чекамо воз коме не знамо ни час доласка ни час одласка; једино што знамо, то је да ће бити препун, набијен путницима и пртљагом.

Човек који седи поред мене мој је давнашњи познаник и пријатељ кога сам за последњих пет-шест година изгубио из вида. Зове се Макс Левенфелд, лекар је и лекарски син. Родио се и одрастао у Сарајеву. Отац му је као млад лекар напустио Беч и настанио се у Сарајеву, где је стекао велику праксу. Пореклом су Јевреји, али већ одавно покрштени. Мајка му је родом из Трста, кћи италијанске баронице и аустријског поморског официра, потомка француских емиграната. Њеног стаса, хода и господственог начина одевања сећају се два нараштаја Сарајлија. То је била једна од оних лепотица чију лепоту и најдрскији и најсировији људи гледају са поштовањем и обзиром којег иначе немају.

Заједно смо ишли у сарајевску гимназију, само што је он био за три разреда преда мном, што у тим годинама значи много.

Сећам се нејасно да сам га приметио чим сам дошао у гимназију. Он је тада пошао у четврти разред, али се још одевао као дете. То је био снажан дечак, Швапче, у маринском оделу тамно модре боје, са ленгерима извезеним у угловима широке морнарске крагне. Носио је још увек кратке панталоне. На ногама плитке црне ципеле савршеног облика. Између белих кратких чарапа и панталона – голи снажни листови, румени од крви и већ осути светлим маљама.

Тада између нас није било и није могло бити додира. Све нас је делило – године, изглед и навике, имовно стање и друштвени положај наших родитеља.

Али много боље га се сећам из доцнијег времена, кад сам ја био у петом а он у осмом разреду. Тада је то већ био протегласт младић светлих очију, које су одавале необичну осетљивост и велику живост духа, добро али нехатно одевен, са бујном плавом косом која му је стално падала у јаким, немирним бичевима, час с једне час с друге стране лица. Срели смо се и зближили приликом неке дискусије коју је једна група наших другова из виших разреда водила у парку на клупи.

У тим нашим ђачким расправама није било границе ни обзира, померани су сви принципи и праскавим речима минирани читави духовни светови у темељима. Све је, наравно и после тога остајало на свом месту, али те страсне речи биле су значајне за нас и судбину која нас чека, као неко наговештање великих подвига борбених времена и тешких лутања, која тек имају да дођу.

Кад сам после једне живе дискусије, устрептао од узбуђења и убеђен у свој тријумф (исто тако као што је то био и мој противник у дискусији), кренуо кући, Макс ми се придружио. Било је то први пут да останемо нас двојица насамо. То ми је ласкало и доказало мој победнички занос и високо мишљење о себи. Он се распитивао шта читам и гледао ме пажљиво, узбуђено. Одједном он застане, погледа ме право у очи и рече на чудно миран начин:

- Знаш, хтео сам да ти кажем да ниси тачно цитирао Ернста Хекела.

Осетих како поцрвенех и како се земља лагано крену испод мојих ногу и опет се врати на своје место. Наравно да сам погрешно цитирао; мој цитат је био из неке јефтине брошуре, несигурно запамћен и, вероватно, рђаво преведен. Сав мој дојакошњи тријумф претворио се у грижу савести и осећање стида. Модре светле очи су ме гледале без сажаљења, али и без најмањег трага злурадости или надмоћности. И Макс понови мој злосрећни цитат у исправљеном облику. А кад смо дошли пред његову лепу кућу на обали Миљацке, он ме стеже чврсто за руку и позва ме да дођем сутра после подне код њега да разгледам његове књиге.

То слепоподне било је за мене доживљај. Видео сам прву праву библиотеку у животу и било ми је јасно да видим своју судбину. Макс је имао немачких и нешто италијанских и француских књига које су припадале његовој мајци. Он ми је све то показивао са миром на ком сам му завидео још више него на књигама. То и није била завист, него осећање безграничног задовољства и силна жеља да се и ја једног дана тако слободно крећем по том свету књига из којих, чини ми се, бију светлост и топлина. Он је и сам говорио као да из књиге чита, слободно, и кретао се без хвалисања у том свету славних имена и великих идеја, док сам ја дрхтао од узбуђења, од сујете, стидећи се

великана међу које улазим и страхујући од света који сам напољу оставио и у који ми се ваља вратити.

Те послеподневне посете код старијег друга стале су да се понављају и да бивају чешће. Нагло сам се усавршавао у немачком језик, почео сам да читам италијански. Носио сам и кући, у свој сиротињски стан, те лепо повезане стране књиге. Заостао сам у учењу школских предмета. Све што сам читао изгледало ми је као света истина и узвишена обавеза за мене лично, којој се не могу отети ако нећу да изгубим углед у својим очима и сваку веру у себе. Знао сам само једно: да треба све то читати, и да треба писати такве или сличне ствари. Ни на што друго у животу нисам помишљао.

Једног дана се нарочито сећам. Био је мај месец. Макс се спремао за матуру, али без узбуђења и приметног напора. Одвео ме је пред мали одвојен орман на коме је златним словима писало: Хелиос Класикер-Аугабе. И сећам се да ми је рекао да је орман купљен заједно с књигама. Мени је чак и орман изгледао као светиња и његово дрво прожето светлошћу. Макс је извадио једну свеску Гетеа и стао да ми чита Прометеја.

Почео је неким новим, мени дотле непознатим гласом, и одмах се видело да је досад безброј пута прочитао ту песму:

Покриј своје небо, Зевсе,
облака тмушом
и кушај, као лудо дете
што обезглављује чкаљ,
своју снагу на храшћу у бреговима!
Али ми земљу моју
мораш оставити
и колибу, коју ми не подиже ти,
и огњиште моје,
на чијем огњу ми
завидиш!

На крају, лупао је песницом одмерено али снажно о ручицу фотеле у којој је седео; коса му је пала с обе стране лица обливеденог руменилом.

Ево ме где седим, стварам људе
по својој слици,
род мени раван,
да трпи, да плаче,
да ужива и да се радује,
и да се не осврће на тебе,
као ни ја!

То је било први пут да га таквог видим. Слушао сам са дивљењем и лаким страхом. Онда смо изишли напоље и у топлом сумраку наставили разговор о песми. Макс ме је пратио до моје стрме улице, а затим ја њега опет до обале, па он мене, па ја њега. Ноћ ухватила и свет је почео да се проређује, а ми смо једнако премеравали тај пут, расправљајући о смислу живота и пореклу богова и људи. Једног тренутка сећам се нарочито добро. Кад смо први пут стигли у моју неугледну улицу и стали код неких нагнутих сивих тараба, Макс је чудно испружио леву руку преда се и рекао ми некако топло, поверљиво:

- Знаш, ја сам атеист.

Над поваљеном оградом цвала је у густом сплету зова и ширила јак, тежак мирис који ми је долазио као мирис живота самог. Вече је било свечано, све око нас тихо, а купола неба изнад мене, пуна звезда, изгледала ми је као нова. Ос узбуђења нисам умео ништа да кажем. Осећао сам само да се нешто важно десило између мене и овога старијег друга и да се сада не можемо просто растати и отићи сваки својој кући. Тако смо и остали шетајући до неко доба ноћи.

Максова матура нас је раставила. Он је отишао у Беч да студира медицину. Једно кратко време смо се дописивали, али преписка је запела. Виђали смо се понекад о распушту, али без старе присности. Затим је дошао рат, који нас је потпуно раставио.

А сада, после неколико година, ми смо се нашли, ево опет, на овој ружној и досадној станици. Путовали смо од Сарајева доведе истим возом, а нисмо то знали и тек овде смо се видели; сад чекамо неизвесни долазак београдског воза.

У неколико рећи испричали смо један другом како смо провели рат. Он је већ прве године рата завршио студије, а затим је био као лекар на свим аустријским фронтима, служећи увек у босанским пуковима. За време рата отац му је умро од пегавог тифуса, а мајка је напустила Сарајево и преселила се у Трст код својих. Макс је провео неколико последњих месеци у Сарајеву, колико му је требало да уреди своје ствари. У споразуму са мајком продао је ону очеву кућу на обали Миљацке и већи део ствари. Сад путује у Трст мајци, а оданде мисли даље, у Аргентину, можда и у Боливију. Не изјашњава се отворено о томе, али тек напушта Европу заувек.

Макс је окрупњао од живота на фронту, огрубео, одевен је као неки предузимач, колико могу да видим. У мраку назирем његову јаку главу са бујном светлом косом и слушам његов глас, који је у току година постао дубљи и мушкији, и његов сарајевски изговор у коме су сугласници умекшани а самогласници мутни и отегнути. У језику му се осећала уопште извесна несигурност.

Он је говорио и сада као да чита, употребљавао је много необичних књишких, научних израза. Али то је било једино што је остало од некадашњег Макса. Иначе, помена није било о поезији ни о књигама. (Нико се не сећа више Прометеја.) Говорио је нешто најпре о рату уопште и то са великом горчином, више у тону него у речима, са горчином која и не очекује да ће бити схваћена. (За њега у овом великом рату није било, тако рећи противничких фронта, они су се помешали, преливали један у други и стапали потпуно. Опште страдање застрло му је вид и одузело разумевање за све остало.) Сећам се да сам остао запрепашћен кад је рекао да честита победницима и – да их дубоко жали, јер побеђени виде на чему су и шта треба да раде, док победници још и не слуте шта их чека. Говорио је јетким и безнадежним тоном човека који је много изгубио и сад може да говори шта хоће, знајући добро и да му за то нико ништа не може, и да му то ништа не помаже. После тога великог рата сретало се међу интелигентнима доста таквих кивних људи, кивних на неки нарочит начин, на нешто, неодређено у животу. Ти људи нису налазили у себи ни способност да се мире и прилагођавају, ни снагу за велике одлуке у противном правцу. Он је, чинило ми се у том тренутку, био један од тих.

Али наш разговор је брзо запео, јер ни он ни ја нисмо желели да се препиремо у овој ноћи, на необичном месту виђења, после толико година. Зато смо говорили о другим стварима. Управо, говорио је он. Говорио је и сада оним својим браним речима и сложеним реченицама, као човек који живи више са књигама него са људима, хладно и стварно, без околишења и улепшавања, онако као кад отворимо медицински уџбеник и нађемо у њему симптоме своје болести.

Нудим га цигаретом, али он каже да не пуши, и то изговара нагло, готово са страхом и одвратношћу. И док ја палим једну цигарету о другу, он говори некако усиљено безбрижно, као да тиме одгони друге, теже мисли:

- Ето, нас двојица смо се дохватили широког колосјека, а то значи: ухватили смо кваку врата која воде у велики свијет. Остављамо Босну. Ја се у њу никад ни вратити нећу, али ти хоћеш.

- Ко зна? – упадох замишљено, гоњен оном нарочитом сујетом по којој млади људи воле да своју судбину виде у далеким земљама и на необичним путевима.

- Не, не ти ћеш се свакако вратити – каже мој сапутник поуздано као да поставља дијагнозу – а и ја ћу се цијелог живота носити са сјећањем на Босну, као са неком босанском болешћу којој је узрок, ни сам не знам право, да ли у томе што сам се у Босни родио и одрастао или што се никад нећу вратити у њу. Свеједно.

На необичном месту, у необично доба и разговор постаје необичан, помало као у сну. Гледам искоса крупно згрчену силуету некадашњег друга покрај себе и мислим: мислим како мало личи на онога младића што је ударао песницом и рецитовао: Покриј своје небо, Зевсе! ... – мислим шта ће бити од нас ако нас живот и даље буде мењао овако брзо и овако дубоко, мислим да су само промене које запажам на себи добре и правилне. И док све то мислим, наједном примећујем да друг до мене опет говори. Тргнувши се из својих мисли, слушам га пажљиво. Тако пажљиво да ми се чини да су они станични шумови око мене умукли и да само његов глас ромори у ветровитој ноћи.

- Да, дуго времена ја сам заиста мислио да чу као и отац ми, провести живот лијечећи сарајевску дјецу и да ћу, као и он оставити кости на гробљу у Кошеву. Већ оно што сам видио и доживио у босанским региментама за вријеме рата поколебало ме је у томе, али кад сам летос демобилисан и провео свега три мјесеца у Сарајеву, мени је постало јасно да ја ту нећу моћи остати и живити. А сама помисао да живим у Бечу, Трсту или којем другом аустријском граду, изазива у мени одвратност, одвратност до повраћања. И зато сам почео да помишљам на Јужну Америку.

- Добро, може ли да се зна шта је то од чега ти бјежиш из Босне? – питао сам ја с необазривошћу са којом су тада људи мојих година постављали питања.

- Па, може да се зна, само то није лако овако у пролазу, на станици, укратко казати. А кад бих ипак морао једном ријечју да кажем шта је то што ме гони из Босне, ја бих рекао: мржња.

Макс нагло устаде, као да је у свом говору одједном ударио о невидљиву ограду. И ја изроних на стварност хладне ноћи на железничкој станици у Славонском Броду. Ветар је бивао све јачи и све хладнији, светлости су жмиркале и промицале у даљини, ситне локомотиве су звиждале. Над нама је нестало и оно мало неба са ретким звездама, само магла и дим стварају достојан покривач за ову равницу на којој човек, чини ми се, до очију тоне у црну масну ораницу.

У мени се јави, и нагло порасте, љута и насртљива жеља да побијем његово тврђење, иако ми оно није било довољно јасно ни разумљиво. Обојица смо збуњени ћутали. Тешко је лежало то ћутање између нас у ноћи, и није се могло предвидети који ће од нас двојице први проговорити.

У том тренутку зачу се из даљине тутањ брзог воза и одмах затим његов тежак писак, потмуо, као да долази испод бетонског свода. Цела станица одједном оживе. Стотине дотад невидљивих прилика дигосе се у тами и почеше да трче у сусрет возу. Скочисмо и нас двојица, а гужва у коју смо запали све више нас је растављала. Успео сам само још да му довикнем своју београдску адресу.

После двадесетак дана примио сам у Београду позамашно писмо. По крупном рукопису нисам могао да познам од кога. То ми је из Трста писао Макс на немачком језику.

Драги, стари пријатељу,

Кад смо се оно случајно срели у Славонском Броду, наш разговор је био искидан и мучан. И да смо имали много бољу прилику и више времена, не верујем да бисмо се споразумели и све извели на чистину. Неочекивани сусрет и нагли растанак онемогућили су то потпуно. Спремама се да напустим Трст, где ми живи мајка. Одлазим у Париз, где имам неке рођаке са мајчине стране. Ако ми тамо као странцу дозволе лекарску праксу, остаћу у Паризу; ако не, идем заиста у Јужну Америку.

Не верујем да ће ово неколико неповезаних ставова што их у брзини пишем моћи потпуно објаснити ствар и оправдати у твојим очима моје бежање из Босне. Шаљем их ипак, јер осећам да ти дугујем одговор и јер, сећајући се наших ђачких година, желим да ме не схватиш погрешно и не гледаш у мени обичног Швабу и «куфераша» који олако напушта земљу у којој се родио, у тренутку кад она почиње слободан живот и кад јој је потребна сва снага.

Да пређем одмах на ствар. Босна је дивна земља, занимљива, нимало обична земља и по својој природи и по својим људима. И као што се под земљом у Босни налазе рудна блага, тако и босански човек крије несумњиво у себи многу моралну вредност која се код његових сународника у другим југословенским земљама ређе налази. Али видиш, има нешто што би људи из Босне, бар људи твоје врсте, морали да увиде, да не губе никад из вида: Босна је земља мржње и страха. Али да оставимо по страни страх који је само корелатив те мржње, њен природан одјек, и да говоримо о мржњи. Да, о мржњи. И ти се инстинктивно трзаш и буниш кад чујеш ту реч (то сам видео оне ноћи на станици), као што се сваки од вас опире да то чује, схвати и увиди. А ствар је баш у томе што би то требало уочити, утврдити, анализирати. И несрећа је у томе што се нико неће и не уме да учини. Јер, фатална карактеристика те мржње и јесте у томе што босански човек није свестан мржње која живи у њему, што зазира од њеног анализирања, и – мрзи сваког ко покуша да то учини. Па ипак, чињеница је: да у Босни и Херцеговини има више људи који су спремни да у наступима несвесне мржње, разним поводима и под разним изговорима, убијају или буду убијени, него у другим по људству и пространству много већим словенским и несловенским земљама.

Ја знам да мржња, као и гнев, има своју функцију у развоју друштва, јер мржња даје снагу, а гнев изазива покрет. Има застарелих и дубоко укорењених неправди и злоупотреба, које само бујице мржње и гнева могу да ишчупају и отплаве. А кад те бујице спласну и нестану, остаје место за слободу, за стварање бољег живота. Савременици виде много боље мржњу и гнев, јер пате од њих, али потомство ће видети само плодове снаге и покрета. Знај ја то добро. Али ово што сам гледао у Босни, то је нешто друго. То је мржња, али не као неки такав моменат у току друштвеног развоја и неминован део једног историјског процеса, него мржња која наступа као самостална снага, која сама у себи налази своју сврху. Мржња која диже човека против човека и затим подједнако баца у беду и несрећу или гони под земљу оба противника; мржња која као рак у организму троши и изједа све око себе, да на крају и сама угине, јер таква мржња, као пламен, нема сталног лика ни сопственог живота; она је просто оруђе нагона за уништењем или самоуништењем, само као таква и постоји, и само дотле док свој задатак потпуног уништења не изврши.

Да, Босна је земља мржње. То је Босна. И по чудном контрасту, који у ствари није тако ни чудан, и можда би се пажљивом анализом дао лако објаснити, може се исто тако казати да је мало

земаља у којима има толико тврде вере, узвишене чврстине карактера, толико нежности и љубавног жара, толико дубине осећања, привржености и непоколебљиве оданости, толико жеђи за правдом. Али испод свега тога крију се у непрозирним дубинама олује мржње, читави урагани сапетих, збијених мржњи које сазревају и чекају свој час. Између ваших љубави и ваше мржње однос је исти као између ваших високих планина и хиљаду пута већих и тежих невидљивих геолошких наслага на којима оне почивају. Исто тако, ви сте осуђени да живите на дубоким слојевима експлозива који се с времена на време пали управо искрама тих ваших љубави и ваше огњене и свирепе осећајности. Можда је ваша највећа несрећа баш у томе што и не слутите колико мржње има у вашим љубавима и заносима, традицијама и побожностима. И као што тле на ком живимо прелази, под утицајем атмосферске влаге и топлоте, у наша тела и даје им боју и изглед, и одређује карактер и правац нашем начину живота и нашим поступцима – тако исто силна, подземна и невидљива мржња на којој живи босански човек улази неприметно и заобилазно у све његове, и најбоље, поступке. Пороци рађају свуда на свету мржњу, јер троше а не стварају, руше а не граде, али у земљама као што је Босна – и врлине говоре и делују често мржњом. Код вас аскети не извлаче љубав из своје аскезе, него мржњу на сладостраснике; трезвењаци мрзе оне који пију, а у пијаницама се јавља убилачка мржња на цео свет. Они који верују и воле – смртно мрзе оне који не верују или оне који другачије верују и друго воле. И, на жалост, често се главни део њихове вере и њихове љубави троши у тој мржњи. (Највише злих и мрачних лица може човек срести око богомоља, манастира и текија.) Они који тлаче и експлоатишу економски слабије, уносе у то још и мржњу, која ту експлоатацију чини стотруку тежом и ружнијом, а они који те неправде подносе, маштају о правди и одмазди, али као о некој осветничкој експлозији која би, кад би се остварила по њиховој замисли, морала да буде таква и толика да би разнела и тлаченог заједно са тлачитељем. Ви сте, у већини, навикли да сву снагу мржње остављате за оно што вам је близу. Ваше су вољене светиње редовно иза триста река и планина, а предмети ваше одвратности и мржње ту су поред вас, у истој вароши, често са друге стране вашег авлијског зида. Тако ваша љубав не тражи много дела, а ваша мржња прелази врло лако на дело. И своју рођену земљу ви волите, жарко волите, али на три-четри разна начина који се међу собом искључују, смртно мрзе и често сударају.

У некој Мопасановој приповеци има један дионизијски опис пролећа који се завршава речима да би у такве дане по свим условима требало излепити огласе: Грађанине француски, пролеће је, чувај се љубави! Можда би у Босни требало опомињати човека да се на сваком кораку, у свакој мисли и сваком, и најузвишенијем чува мржње, урођене, несвесне, ендемичне мржње. Јер у тој заосталој и убогој земљи, у којој живе збијено четири разне вере, требало би четири пута више љубави, међусобног разумевања и сношљивости него другим земљама. А у Босни је напротив, неразумевање, које повремено прелази у отворену мржњу, готово општа карактеристика становника. Између разних вера јазови су тако дубоки да само мржња успева понекад да их пређе. Знам да ми се на то може одговорити, и са доста права, да се у том погледу ипак примећује извесан напредак, да су идеје ХИХ века и овде учиниле своје, а да ће сада после ослобођења и уједињења све ићи много боље и брже. Бојим се да није сасвим тако. (Ја сам, чини ми се, за ово неколико месеци добро видео страшне међусобне односе међу људима разних вера и разних народности у Сарајеву!) Штампане се и говориће се свуда и сваком приликом: Брат је мио, које вере био, или Не пита се ко се како крсти, нег чија му крвца грије прси. Туђе поштуј, а својим се дичи, Интегрално народно јединство не познаје верских ни племенских разлика. Али одувек је у босанским грађанским круговима било доста лажне грађанске учтивости, мудрог варања себе и других звучним речима и празним церемонијалом. То прикрива како – тако мржњу, али је не уклања и не спречава у растењу. Бојим се да и под покровом свих савремених максима могу у тим круговима да дремају стари нагони и каински планови, и да ће живети док год не буду потпуно измењене основе материјалног и духовног живота у Босни. А кад ће доћи то време, и ко ће имати снаге да то изведе? Једном ће доћи, ја у то верујем, али ово што сам видео у Босни не указује на то да се тим путем већ сада иде. Напротив.

Ја сам о томе размишљао, нарочито последњих месеци, кад сам се још борио са одлуком да заувек напустим Босну. Разумљиво је да не спава добро човек који се носи таквим мислима. И ја сам лежао поред отвореног прозора у соби у којој сам се родио, напољу је шумела Миљацка наизменце са ветром ране јесени у још обилном лишћу.

Ко у Сарајеву проводи ноћ будан у кревету, тај може да чује гласове сарајевске ноћи. Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута (тачно седамдесет и пет секунди, бројао сам) и тек тада се јави нешто слабијим али продорним звуком сат са православне цркве, и он искуцава своја два сат после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат – кула код Бегове џамије, и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати,

по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском, а колико по ешкенаском рачунању. Тако и ноћу, док све спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове поспале људе који се будни радују и жалосте, госте и поспрема четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је, некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом.

Ту специфичну босанску мржњу требало би проучавати и побијати као опаку и дубоко укореењу болест. И ја верујем да би страни научници долазили у Босну да проучавају мржњу, као што проучавају лепру, само кад би мржња била исто тако, признат издвојен и класифициран предмет проучавања као што је лепра.

Помишљао сам да се и сам бацим на изучавање те мржње и, анализирајући је и износећи на светлост дана, да допринесем њеном уништењу. Можда је то и била моја дужност, јер ја сам, иако по пореклу странац, у тој земљи угледао, што се каже, светлост дана. Али после првих покушаја и дужег размишљања увидео сам да немам способности ни снаге за то. Од мене би се као и од свих осталих тражило да станем на једну страну, да будем мржен и да мрзим. А ја то нисам хтео ни умео. Можда бих, ако тако мора бити, и пристао још да паднем као жртва мржње, али да живим у мржњи и са мржњом, да учествујем у њој, то не могу. А у земљи као што је садашња Босна, онај који не уме или, што је још више и теже, онај који свесно неће да мрзи, увек је помало туђин и изрод, а често мученик. То важи и за вас, рођене Босанце, а поготово за човека дошљака. – И тако сам ја једне од тих јесенских ноћи, слушајући чудна дозивања тих разноврсних и разногласних сарајевских торњева, закључио да не могу остати у својој другој домовини Босни, да не треба у њој да останем. Ја нисам толико наиван да тражим у свету варош у којој нема мржње. Не, мени треба само место у коме ћу моћи живети и радити. Овде то не бих могао.

Ти ћеш са подсмехом, можда и са презиром, поновити своју реч о мом бежању из Босне. Ово моје писмо неће имати снаге да ти мој поступак објасни и оправда, али изгледа да у животу има прилика кад важи древно латинско правило: Но нест салус ниси ин фуга. (Само у бежању је спас.) И молим да ми верујеш само толико: да не бежим од своје човечанске дужности, него зато да бих могао да је потпуно и несметано извршим.

Теби и нашој Босни желим у новом народном и државном животу сваку срећу!

Твој М.Л.

Прошло је десетак година. Ретко сам се сећао друга из детињства, и већ бих га потпуно заборавио да ме основна мисао његовог писма није с времена на време подсећала на њега. Негде око 1930. сазнао сам сасвим случајно да се др Макс Левенфелд задржао у Паризу, да у предграђу Неји има распрострањену праксу, и да је у нашој колонији и међу југословенским радницима познат као наш доктор који раднике и студенте бесплатно прегледа и, кад треба, сам им набавља лекове.

Прошло је опет седам – осам година. Једног дана, опет случајно, сазнао сам за даљњу судбину овог мог друга. Кад је у Шпанији почео грађански рат, он је напустио све и отишао као добровољац у републиканску војску. Организовао је превијалишта и болнице, прочуо се својом ревношћу и знањем. Почетком 1938. године налазио се у једном малом арагонском градићу чије име нико од наших није умео право изговорити. На његову болницу извршен је ваздушни напад у по бела дана и он је погинуо заједно са готово свим својим рањеницима.

Тако је завршио живот човек који је побегао од мржње.